

Світлана ДІХТЯРЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань

МЕТОДИКА РОБОТИ ШКІЛЬНОГО ПСИХОЛОГА

ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

У статті наведено результати дослідження сутності поняття “девіантна поведінка”, виокремлено основні чинники її виникнення, зазначено особливості її прояву у підлітковому віці, а також визначено ефективні засоби профілактики, які можуть бути застосовані шкільним психологом. Профілактику девіантної поведінки підлітків спеціалістами шкільної психологічної служби визначено як комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку дітей підліткового віку. Ефективними методами, які може застосовувати шкільний психолог у профілактичній роботі щодо нейтралізації проявів підліткової девіантної поведінки є лекції, бесіди, виступи на батьківських зборах, педагогічних радах, спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури батьків і вчителів, групові тренінги стійкості до негативного соціального впливу, розвитку емоційної саморегуляції, формування життєвих навичок, а також різноманітні психологічні ігри.

Ключові слова: *девіантна поведінка, підлітковий вік, профілактика, шкільний психолог, профілактична робота.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується не лише політичною та економічною нестабільністю, але й наявністю різноманітних суперечностей у соціальній, культурній та духовній сферах: зниженням соціальної ролі інституту сім'ї та зростанням кількості сімей з асоціальним стилем виховання, зниженням морально-етичного рівня населення та кризою духовних цінностей, неефективною діяльністю соціальних інститутів щодо забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, недостатнім розвитком системи позашкільної зайнятості дітей та молоді, доступністю алкогольних напоїв та тютюну, низьким рівнем психологічної компетентності більшості населення, зокрема фахівців, професійна діяльність

яких полягає у наданні допомоги особистостям з різноманітними відхиленнями поведінки від соціальних норм тощо. Усі зазначені чинники здійснюють найбільш негативний вплив на підлітка, який, у зв'язку з віковими особливостями його особистісного розвитку намагається наслідувати стиль життя дорослих і некритично сприймає та засвоює усі запропоновані суспільством життєві цінності та поведінкові прояви, у тому числі і девіантні. Тому організація профілактичної роботи з дітьми підліткового віку, які схильні до прояву девіантної поведінки, є одним із найбільш актуальних завдань шкільних психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. Проблема девіантної поведінки, її профілактики та корекції завжди була однією з найважливіших у різних галузях науки, в тому числі і психології. За кордоном її активно досліджували М. Вебер, Е. Дюргейм, А. Коен, Р. Мертон, Р. Міллз, Т. Шибутані та ін. Особливості проявів девіантної поведінки у підлітковому віці та методи її профілактики були досліджено О. П. Абухажар, В. В. Білецькою, С. В. Вареник, А. Ю. Гіду, О. В. Змановською, Ю. О. Клейбергом, Н. А. Комар, В. Г. Лабузько, Ю. М. Полозюк, Т. М. Титаренко, Т. М. Шостак та ін.

Мета статті – розкрити сутність поняття “девіантна поведінка”, виокремити основні чинники її виникнення, особливості прояву у підлітковому віці та визначити ефективні засоби її профілактики, які можуть бути застосовані шкільним психологом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поведінка особистості, яка характеризується невідповідністю вчинків загальноприйнятим у суспільстві нормам, очікуванням та проголошеним цінностям є за своєю сутністю асоціальною, або девіантною. Один із засновників школи соціальної психології девіантної поведінки Ю. О. Клейберг, визначає її як специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань шляхом демонстрації особистістю ціннісного ставлення до них [1]. Т. М. Титаренко називає девіантною таку поведінку

індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається їхнє порушення [2]. Тобто, сутність девіантної поведінки полягає у тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, обирає відмінний від них варіант поведінки у тій чи іншій ситуації, що веде до порушення взаємодії між особистістю та суспільством.

У залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших суспільних норм, В. В. Білецька виокремлює п'ять видів проявів девіантної поведінки:

делінквентний вид девіантної поведінки (сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам);

адиктивний вид девіантної поведінки (поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей: вживання наркотичних речовин, алкоголю тощо);

патохарактерологічний вид девіантної поведінки (поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання);

психопатологічний вид девіантної поведінки (ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах тих чи інших психічних порушень та захворювань);

поведінка, що ґрунтується на суперцінностях (прояви обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за межі звичайного, нормального сприйняття) [3].

Особливостями прояву девіантної поведінки у підлітковому віці, на думку Ю. О. Клейберга, є висока афективна напруга та короткостроковість поведінкових реакцій, імпульсивний характер реагування на ситуації фрустрації, низький рівень стимуляції, недиференційована спрямованість реагування, високий рівень готовності до девіантних дій [1]. С. О. Луковська та С. Р. Демидась виокремили такі типові прояви девіантних поведінкових реакцій, властивих дітям підліткового віку: демонстративність, агресія,

самовільне і систематичне ухиляння від навчання і трудової діяльності, систематичні втечі з дому, бродяжництво, зловживання алкогольними напоями, рання наркотизація і пов'язанні з нею асоціальні дії, антисуспільні дії сексуального характеру, спроби суїциду [4].

Профілактика девіантної поведінки особистості є найефективнішою на ранніх етапах, зокрема, під час навчання у школі, коли необхідно звернути увагу на ті прояви дитячої поведінки, що можуть передувати правопорушенням (низький рівень успішності у навчанні, прогули, неприйняття дитини у шкільному колективі, агресивна поведінка тощо). Однією з причин є особливість підліткового віку, адже на межі 10–12 років, особливо під час переходу у 5–6 клас, у школярів з уповільненим темпом сприйняття і мислення поступово зникає інтерес до навчання, вони стають неуважними, сприймають заняття як форму примусу, що провокує виникнення відчуженості та неприязні учня до вчителя, до школи. За таких умов у дітей проявляються озлобленість, егоїзм, брехливість, грубість, упертість, що згодом може призвести до ізоляваності цих учнів у класі. Саме у цьому випадку підліткам повинен допомогти шкільний психолог.

Кожному девіантному підлітку властивий свій набір відхилень у поведінці: прогули уроків, нехтування домашніми та шкільними обов'язками, агресивна протидія педагогічним вимогам, фізичне насилля над однолітками, грубість у спілкуванні, ворожість до людей, завищена самооцінка та рівень домагань тощо. Шкільному психологу необхідно їх систематично дослідити та визначити справжні причини девіантної поведінки проблемних підлітків, після чого можна починати вирішувати завдання щодо її профілактики. Варто пам'ятати, що причини порушень поведінки здебільшого перебувають у взаємозв'язку біологічних, психологічних і соціальних чинників. Т. М. Титаренко виокремила такі основні групи чинників ризику виникнення та розвитку девіантної поведінки: біологічні (вроджені патології та наслідки спадковості, порушення роботи нервової, ферментативної та гормональної систем організму, вплив природного середовища); психологічні (акцентуації

характеру, інфантилізм, підвищений рівень тривожності, потреба змінити психічний стан у зв'язку зі стресом, задоволення почуття цікавості, потяг до самоствердження тощо); соціальні (економічні, культурні та педагогічні) [2].

Систематична робота шкільного психолога щодо попередження проявів девіантної поведінки у дітей підліткового віку повинна здійснюватися в умовах ефективної взаємодії із батьками і педагогами, адже важливою передумовою успішної профілактики виникнення девіацій у підлітків є психологічне консультування педагогів і батьків щодо змісту, особливостей прояву і чинників девіантної поведінки, а також специфіки взаємодії з дітьми, поведінка яких відхиляється від загальноприйнятих суспільних норм. Зазвичай, зразки поведінки діти переймають від своїх батьків, але ж батьки визначають і норми оцінювання поведінки, які часто характеризуються наявністю прихованих подвійних стандартів. Тому дуже важливо запобігти закріпленню девіантних форм поведінки підлітка шляхом консультативної та психокорекційної роботи не лише із дітьми, а й із батьками. Корисними у такому випадку будуть тренінги батьківської компетентності, відповідального батьківства тощо.

До важливих професійних завдань шкільного психолога також належить здійснення психологічної підтримки вчителя, який часто несвідомо провокує формування та розвиток відхилень у поведінці учнів, адже без належної систематичної допомоги спеціалістів шкільної психологічної служби професійна діяльність педагога накладає відбиток на його особистість у вигляді явища професійної деформації. Основними негативними її проявами є бажання усіх повчати, особливо негативне ставлення до девіантних школярів, які стають об'єктами безкінечних повчань, що призводить до стійкого взаємного неприйняття вчителя та підлітка. Завдання психолога у такому випадку полягає у проведенні тренінгів педагогічної ефективності, які спрямовані на нейтралізації негативних наслідків професійної деформації, побудові більш гармонійних взаємин вихователя та вихованців.

Профілактика девіантної поведінки нерозривно пов'язана з процесом соціалізації особистості і ґрунтується на таких принципах: комплексність

(організація впливу на різних рівнях соціального простору, сім'ї та особистості), диференційованість (врахування вікових, статевих та соціально-психологічних характеристик індивіда), пріоритет групових форм профілактичної роботи, послідовність, своєчасність (надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки), прогностичність, спрямованість на досягнення успіхів у майбутньому, позитивний стиль надання інформації, мінімізація негативних наслідків, особистісна зацікавленість, активність та відповідальність учасників.

О. В. Змановська виокремлює такі форми психопрофілактичної роботи:

організація соціального середовища, у межах якої передбачається застосування соціальної реклами щодо формування негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед, через засоби масової інформації; організація соціальних “зон підтримки”, наприклад громадських організацій, молодіжних рухів та ін.;

інформування, передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності приймати конструктивні рішення щодо власної поведінки та здійснюється завдяки організації лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- і телефільмів тощо. Особливістю зазначеної форми психопрофілактичної роботи є те, що, хоча інформування дійсно збільшує обсяг знань щодо шкідливого впливу проявів девіантної поведінки, воно не є ефективним щодо їхнього зменшення, тому потребує одночасного застосування інших психопрофілактичних засобів;

активне навчання соціально корисним навичкам, спрямоване на активізацію особистісних ресурсів та яке реалізується за допомогою різноманітних групових тренінгів;

організація діяльності, яка є альтернативною щодо девіантної поведінки, зокрема, завдяки залученню особистості до занять спортом, мистецтва, тощо;

організація здорового способу життя, що передбачає розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці і відпочинку, здорове харчування та ін.;

активізація особистісних ресурсів за допомогою методів арттерапії, участь у групах спілкування та особистісного розвитку, навчання ефективній творчій самореалізації;

мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки, яка застосовується у випадку сформованої схильності до девіантної поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їхніх негативних наслідків [5].

На думку, Н. Ю. Максимової, однією з найефективніших форм профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіацій у поведінці, є групові заняття, на яких учасниками групи і ведучим розігруються складні для присутніх дітей ситуації, за допомогою яких підліток неодноразово спостерігає відтворення у різноманітних варіантах важкої для нього ситуації, внаслідок чого зростає його здатність об'єктивного її сприймання і розпізнавання у реальному житті, засвоєння адекватних способів поведінки. При індивідуальній роботі із підлітками шкільному психологу слід орієнтувати дітей на усвідомлення та уточнення реальних цілей їхньої діяльності, що повною мірою дозволить їм реалізувати себе як особистість у позитивно спрямованій діяльності, навчити різноманітним засобам самоконтролю, а також сприймати іншу людину як партнера тощо [6].

Н. М. Акімова та В. В. Білецька пропонують активно використовувати різноманітні ігри у профілактичній роботі з підлітками, схильними до девіацій. На думку вчених, гра як психологічний метод може розв'язувати принаймні три послідовні завдання: навчати дітей жити в ігровому просторі, повністю занурюватися в ігровий простір, в ігрові стосунки; навчати бути самим собою, усвідомлювати свої особливості і формувати стосунки з іншими; вчити усвідомлювати ігровий досвід, використовувати гру як засіб самопізнання і життєвих експериментів. У грі дитина відчуває себе вільно, адекватно, тобто сама собою, оскільки природний стан людини – це стан творця, діяча. Також ігрова діяльність надає максимальні можливості для формування саморегуляції, навичок планування, побачити перспективи власного розвитку, моделювати поведінку, вчитися співіснувати із самим собою та іншими. Саме гра розвиває

найважливіші соціальні навички і вміння, здатність бути толерантним, емпатійним, милосердним, вміти конструктивно розв'язувати конфлікти. З учнями підліткового віку доцільно застосовувати психологічні, профорієнтаційні, ділові ігри та психологічні акції [6].

Широкої популярності серед практичних шкільних психологів набули групові тренінги для підлітків, суттєвими перевагами яких є одночасна робота з великою кількістю дітей та можливість на практиці формувати адекватні способи поведінки у різних ситуаціях. Тренінг стійкості до негативного соціального впливу спрямований на навчання підлітків вчасно розпізнавати несприятливі для здоров'я та особистісного розвитку рекламні стратегії, можливий негативний вплив дорослих, які самі є зразками девіантної поведінки, а також впевнено відмовляти у випадках пропозицій порушення загальносуспільних норм у різних формах. Тренінг розвитку емоційної саморегуляції на меті має навчання учнів підліткового віку розпізнавати різні емоційні стани, як власні, так і оточуючих, адекватно їх виражати та ефективно поводитись у різних стресових ситуаціях. Тренінг формування життєвих навичок спрямований на розвиток комунікативної компетентності підлітків, вміння конструктивно вирішувати міжособистісні конфлікти, формувати позитивні життєві цінності, цілі та інтереси, бути впевненим та відповідальним за свої думки та вчинки.

Висновки. Профілактика девіантної поведінки підлітків спеціалістами шкільної психологічної служби – це комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку дітей підліткового віку. Ефективними методами, які може застосовувати шкільний психолог у профілактичній роботі щодо нейтралізації проявів підліткової девіантної поведінки є лекції, бесіди, виступи на батьківських зборах, педагогічних радах, спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури батьків і вчителів, групові тренінги стійкості до негативного соціального впливу, розвитку емоційної саморегуляції, формування життєвих навичок, а також різноманітні психологічні ігри.

Перспективами подальших досліджень у обраному напрямку є визначення особливостей прояву девіантної поведінки підлітків серед сільського та міського населення України.

Список використаної літератури

1. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах : учебн. пособ. для вузов. М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. 304 с.
2. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови. Мистецтво життєтворчості особистості : У 2 ч. Ч.1. Теорія і технологія життєтворчості: наук.-метод. посібник. К, 1997. С. 206–227.
3. Білецька В. В. Девіантна поведінка учнів: форми, прояви, корекція. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України). К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. С. 20–58.
4. Луковська С. О., Демидась С. Р. Рекомендації з профілактики девіантної поведінки. URL : http://berezhnypsb.blogspot.com/2015/04/blog-post_22.html
5. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие. М. : Издат. центр “Академия”, 2003. 288 с.
6. Максимова Н. Ю. Психология адиктивной поведінки: навч. посіб. К. : ВПУ “Київський університет”, 2002. 308 с.
7. Акімова Н. М., Білецька В. В. З досвіду організації і проведення акції: “Плакаємо в серцях добро”. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. С. 58–119.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.

Дихтяренко С. Ю. Методика работы школьного психолога по профилактике девиантного поведения у подростков

В статье приведены результаты исследования сущности понятия “девиантное поведение”, выделены основные факторы его возникновения, указаны особенности его проявления в подростковом возрасте, а также определены эффективные средства профилактики, которые могут быть применены школьным психологом. Профилактика девиантного поведения подростков специалистами школьной психологической службы – это комплекс мероприятий, направленных на предупреждение, преодоление или нейтрализацию факторов, вызывающих девиантное поведение детей подросткового возраста. Эффективными методами, которые может применять школьный психолог в профилактической работе по нейтрализации проявлений подросткового девиантного поведения являются лекции, беседы, выступления на родительских собраниях, педагогических советах, направленные на повышение психолого-педагогической культуры родителей и учителей, групповые тренинги устойчивости к негативному социальному

влиянию, развития эмоциональной саморегуляции, формирования жизненных навыков, а также различные психологические игры.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый возраст, профилактика, школьный психолог, профилактическая работа.

Dihtyarenko S Methods of the Work of a School Psychologist on Prevention of Deviant Behavior of Adolescents

The article presents the results of the study of the essence of the concept of “deviant behavior”, identifies the main factors of its occurrence, specifies the features of its manifestation in teen’s age, and also identifies effective preventive measures that can be used by a school psychologist. The behavior of a person characterized by inconsistency of acts to commonly accepted in society norms, expectations and proclaimed values is called deviant. The features of its manifestation in teenager’s age are high affective stress and short-term behavioral reactions, impulsive character of response to frustration situations, low level of stimulation, undifferentiated focus of response, high level of readiness for deviant actions. The following typical manifestations of deviant behavioral reactions characteristic of teenagers are singled out: demonstration, aggression, unauthorized and systematic evasion from education and work, systematic escape from the home, vagrancy, alcohol abuse, early drug addiction, anti-social acts of sexual nature, suicide attempts.

Prevention of personality deviant behavior is most effective at an early stage, so it is necessary to pay attention to the manifestations of child behavior that may precede the offense (low level of success in learning, aggressive behavior, etc.). School psychologists need to systematically investigate and determine the true causes of deviant behavior of problem teenagers, after which it is possible to begin to solve problems with its prevention. The systematic work of a school psychologist in preventing manifestations of deviant behavior in teenagers age should be carried out in conditions of effective interaction with parents and teachers, as an important precondition for the successful prevention of deviations in teenagers is the psychological counseling of teachers and parents regarding the content, features of manifestation and factors of deviant behavior, and also the specifics of interaction with children, whose behavior deviates from generally accepted social norms.

Prevention of deviant behavior of teenagers by specialists of the school psychological service is defined as a complex of measures aimed at preventing, overcoming or neutralizing factors that cause deviant behavior of teenagers. Effective methods that can be used by a school psychologist in preventive work to neutralize manifestations of teenagers deviant behavior include lectures, conversations, speeches, aimed at increasing the psychological and pedagogical culture of parents and teachers, group trainings on resilience to negative social impacts, development emotional self-regulation, the formation of life skills, as well as various psychological games.

Key words: deviant behavior, teen’s age, prevention, school psychologist, prevention work.